

De ferske vande ~

nye muligheder i nordisk marinarkæologi

AF MORTEN SYLVESTER

Med udviklingen af SCUBA udstyret i årene omkring og efter krigen 1939-45, blev mulighederne for udforskning af det våde element væsentligt forbedret. Tidligere havde det noget besværlige tungdykkerudstyr været den eneste mulighed, hvis man ville under overfladen.

Det nye SCUBA udstyr, blev snart anvendt indenfor en række nye områder, heriblandt arkæologien. For eksempel foretog J. Y. Costeau allerede i 1948 undervandarkæologiske undersøgelser i det, man mente var det gamle Carthagos forsvundne handelshavn (Costeau 1953:82ff).

I Norden blev marinarkæologien født midt i 1950'erne. I Danmark dykkede to sportsdykkere således i 1956 ved *Dronning Margrethes Skib* ved Skuldelev i Roskilde Fjord. Her gravede de lidt i sandbunden, og et spant kom for dagen og blev afleveret til Nationalmuseet. Spantet viste sig at kunne dateres til ca. år 1000 - vikingetidens slutning. I de kommende år foretog Nationalmuseet selv undersøgelser på stedet og i sommeren 1962 totaludgravedes fundet, som viste sig at bestå af ikke mindre end fem skibe - *Skuldelevskibene*, som nu er udstillet i Roskilde (Olsen & Crumlin-Pedersen 1969). I Sverige var fundet af Regalskibet *Wasa* i 1956 og hævnningen i 1961 medvirkende til, at svensk marinarkæologi fik vind i sejlene. Nok havde der tidligere været foretaget en og anden undersøgelse før både *Wasa* og *Skuldelevskibene*, men disse to var udslagsgivende for opbygningen af den seriøse og professionelle marinarkæologi i hele Norden.

Marinarkæologien, med sin

kun godt 40 årige historie, er nok den gren af arkæologien, hvor man på kortest tid har opnået flest nye og opsigtsvækkende resultater. Specielt inden for skibsarkæologien, er der skabt væsentlig ny indsigt. Det primære interesseområde har altid været undersøgelser af skibsvrag, men også undersøiske stenalderboplads, pælespæringer og havneanlæg er nu blevet en del af den nordiske marinarkæologi. Fælles for marinarkæologien i hele Norden er, at stort set al aktivitet hidtil er foregået, og stadig foregår i havet. De ferske vande: indsøer, elve, åer, bække og moser, har hidtil ikke været genstand for nærmere interesse. De ferske vande i Norden, udgør rent kulturhistorisk en slags "aqua incognita".

Ser man på en række af vores nabolande er forholdene lidt anderledes. I Øst Europa, særlig i det tidligere DDR og i Polen, blev SCUBA udstyret allerede tilbage i 1950'erne brugt i arkæologiske sammenhænge i indlandets søer og floder, og anlæg som broer, landingspladser, stammebåde, faststående fiskeanlæg og "udsmidslag" foran middelalderlige befæstninger er blevet undersøgt. I søen Valgjärvi i det sydlige Estland er fundet og undersøgt en pælebygget konstruktion med bebyggelse - en kunstig ø - dateret til 6.-7. århundrede e.Kr. (Selirand 1984:105f.). Og også i Letland er der fundet kunstige øer opbygget af sten og pæle, bl.a. et anlæg dateret til 8-900 tallet i søen Arasi. (Selirand 1984:109). I de Masureiske sumpe i Polen er gjort tilsvarende fund af sådanne kunstige øer (Nilsson 1996). På de britiske øer har de såkaldte "crannogs", som også er kunstige øer i ferskvandssystemer, været genstand for antikvarisk interesse siden 1700-tallet. I 1970'erne blev crannogforskningen efter en længere pause igen taget op i Skotland og de nyeste resultater viser, at der har eksisteret et

meget stort antal crannogs i en lang række af Skotlands søer, hvoraf de ældste foreløbig er dateret til ca. 500 f. Kr. (McArdle og Morrison 1973).

I alle de nordiske lande har den arkæologiske indsats i de ferske vande i det store hele, været præget af enkeltstående tilfældige undersøgelser, og kendskabet til de ferske vandets arkæologi er derfor meget begrænset. Der er dog i fagmiljøet en spirende interesse for dette "nye" og stort set ukendte fundmiljø.

Det bedst undersøgte arkæologiske anlæg i ferskvand i Norden, er Bulverket i Tingstäde Träsk på Gotland (Rönby 1994). Denne imponerende konstruktion - en søfæstning - er dateret til begyndelsen af 1100-tallet. Bulverket har været genstand for omfattende arkæologiske undersøgelser i årene 1921-1937 og igen i 1980'erne. Undersøgelserne på Bulverket har vist, at "de kunstige øer" som anlægstype også har eksisteret i Norden i middelalderen. Og det kan bestemt ikke udelukkes, at der kan findes flere lignende anlæg i indsøer andre steder i Sverige, men bestemt også i de øvrige nordiske lande.

I Sverige er søen Vättern et af de steder, hvor der er foretaget en mere intensiv arkæologisk indsats. Her er der i sydenden i Huskvarnabugten siden 1960'erne, fundet og undersøgt en række fund og "bundfaste" anlæg dateret fra bronzealder til middelalder (Nordström & Rönby 1996). Også i Skåne har der været tiltag til en begyndende marinarkæologisk indsats i de ferske vande (Nilsson 1996:47). Herudover kan nævnes de ganske mange fund af pælesætninger til forsvar af voldsteder. Det er nærmest regelen, at der findes pælekonstruktioner i forbindelse med borge ved vand. I svensk marinarkæologi i indlan-

dets søer og elve er Vänermuseum et af de aktive. Museet har foretaget undersøgelser af historiske vrage i selve Väneren, men herudover også foretaget inventurer og besigtigelser i andre vandløbssystemer og søer. I Glassfjorden – en del af Vänerens vandsystem – er for nyligt fundet og besigtiget et ca. 15 meter lang klinkbygget fartøj dateret til 1230'erne (oplyst af C. Westerdahl).

I Norge har indsatsen i de ferske vande været meget lille og egentlige arkæologiske undersøgelser har der været meget få af. Det arkæologiske materiale fra de ferske vande domineres helt af stammebåde. I 1997 blev der fundet en stammebåd i elven Glomma som nu er C-14 dateret til 175 f.Kr. I den store indsø Mjøsa er fundet vrage af flere historiske fartøjer, bl.a. af de såkaldte "Mjøsjakter". Hertil kommer tilfældige løsfund. P.g.a. landhævningen efter sidste istid er der dog gode muligheder for, at vandet i en del af de langstrakte norske søer kan have "forskubbet sig", således, at der er opstået druknede kulturlandskaber. Her er der gode muligheder for en fremtidig marinarkæologisk indsats.

Finland – de tusind søers land – har som de øvrige nordiske lande også prioriteret marinarkæologien i havet. Der er dog foretaget enkelte arkæologiske undersøgelser i Finlands ferskvandsystemer. Fra de mange søer og elve i landet, kendes en del bådfund, hvoraf et af de bedst kendte er båden fra Mekrijärvi dateret til 1500-tallet (Forsell 1982). Også i Finland er der foretaget undersøgelser af pælesætninger ved middelalderlige borge og voldsteder. At der i Finland er et uhyre stort potentiale viser et eksempel fra søen Saimaa i det østlige Finland. Her arbejdede en museumsmedarbejder i 1980'erne og påvirkede lokale beboere og sportsdykkere, til at holde øjnene åbne og rapportere eventuelle kulturhistoriske fund fra søen. Resultatet var at mere end 100 hidtil ukendte vrage blev rapporteret.

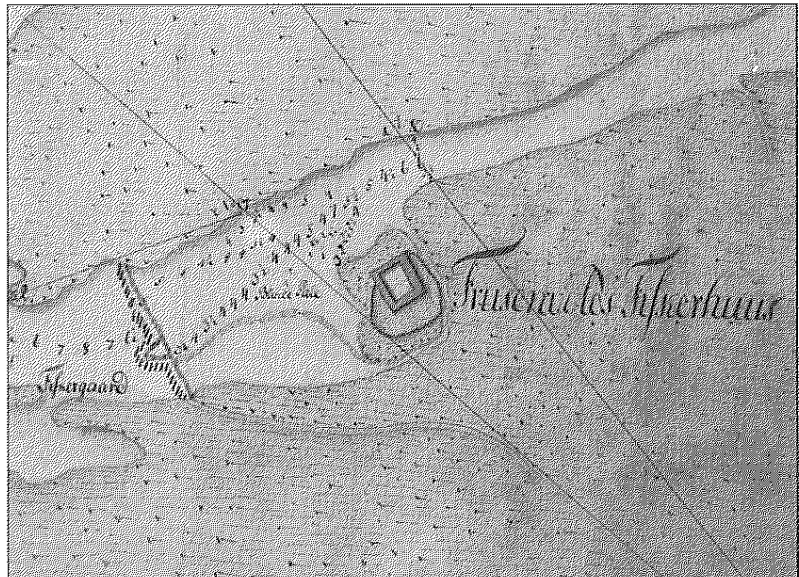
I Danmark har forholdene ikke været væsentlig anderledes end i de øvrige nordiske lande. Kun ganske få arkæologiske anlæg i og ved søer og åer er undersøgt. Bl.a.

er der fundet og undersøgt båd- og skibsdele fra jernalder og vikingetid ved Kongeåen (Rieck og Crumlin-Pedersen 1988:137) og ved Fribrødre Å på øen Falster (Madsen 1989). Herudover er der undersøgt en lille håndfuld træbyggede broer, hvoraf enkelte kan dateres til vikingetiden. Som i Norge, er der også i de danske søer og åer, fundet et stort antal stammebåde. Størstedelen af disse er dog ikke fremkommet ved arkæologiske undersøgelser, men er ofte fundet ved opmudringer, fiskeri m.m. De seneste undersøgelser som er foretaget, er undersøgelserne af et pælebygget anlæg i Thorsø ved Silkeborg i Jylland. Her fandt lokale sportsdykkere i 1994 og 1995 pæleres-

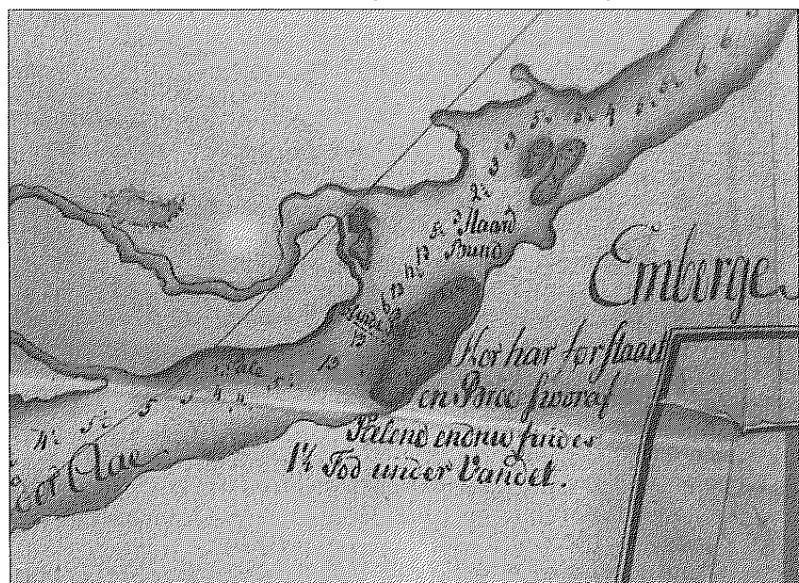
ter, keramik og en meget velbevaret malmgrøde. I årene siden da er det pælebyggede anlæg som kan dateres til 1200 årene, undersøgt og opmålt af sportsdykkerne i samarbejde med Silkeborg Museum.

Inspireret af fundene fra Danmarks nabolande og den meget begrænsede viden om kulturhistoriske levn i de danske ferskvandsystemer, er der i et netop afsluttet specialearbejde fra Københavns Universitet af denne artikels forfatter, foretaget en undersøgelse af det arkæologiske potentiale i danske søer og vandløb (Sylvester 1999).

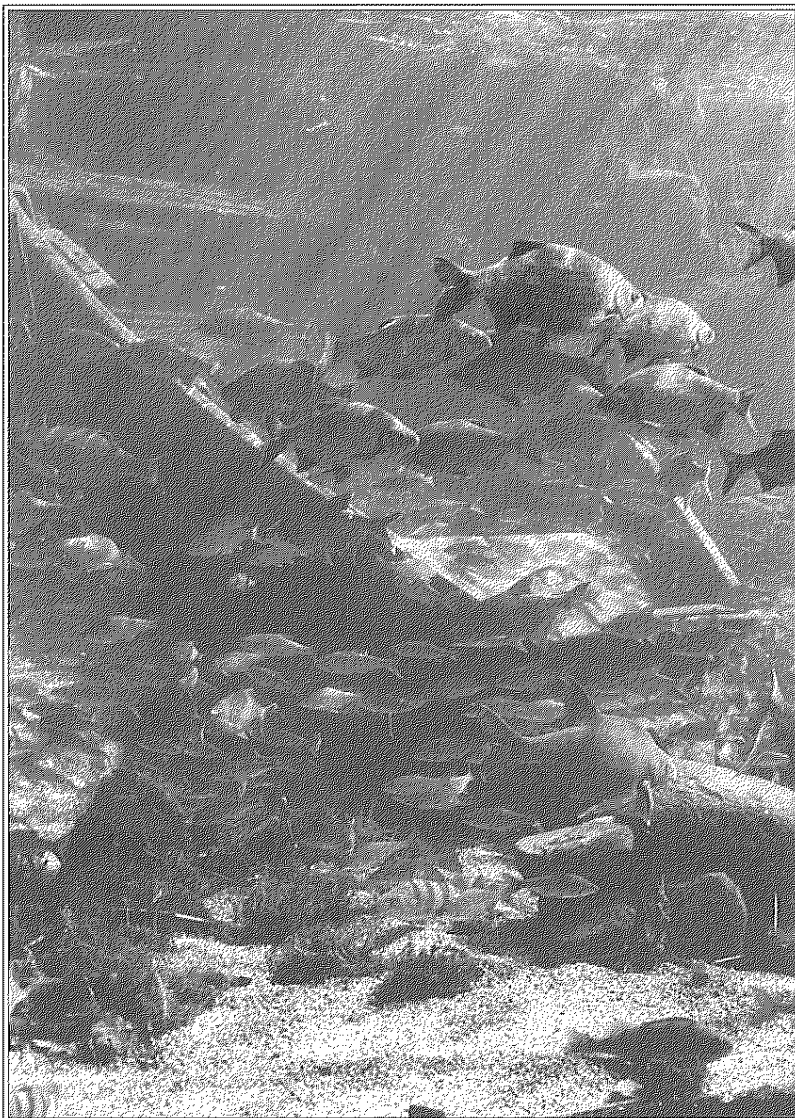
Undersøgelsen bygger på en analyse og vurdering af indsamlede oplysninger om allerede re-

Frisenwold laksegård i Gudenåen. Frisenwold omtales i historiske kilder tilbage til senmiddelalderen. Kort over Gudenåen fra 1736. Foto: Morten Sylvester.

Gudenåen ved udløbet af Salten Å med angivelse af blinde pæle fra tidligere bro. Her blev i 1930 undersøgt et middelalderligt anlæg bestående af to fiskegårde og et vandmølleanlæg. Kort over Gudenåen fra 1736. Foto: Morten Sylvester

Mindre klinkbygget jolle i dansk sø. Foto: Morten Sylvester.

gistrerede fund og anlæg fra et afgrænset undersøgelsesområde omkring Gudenåsystemet i Jylland. Gennem analysen af de indsamlede oplysninger er en række mønstre og tendenser blevet klarlagt. Det bliver fx vist at fundene fra de rindende vande, er markant flere end fundene fra de stillestående vande. Derudover bliver dateringsmønstrer for de registrerede fund klarlagt: 79 % af materialet kan dateres til de historiske perioder og kun 21 % til de forhistoriske perioder. Et tydeligt mønster tegner sig omkring fundårene – eller fundperioderne: Antallet af registrerede fund og anlæg stiger løbende gennem hele den repræsenterede fundperiode fra 1850 til 1998; 50 % af samtlige fund er gjort i den sidste 30-årige periode fra 1970 til 1998. En sandsynlig forklaring på den markant stigen-

de registrerede fundmængde, er udbygningen af det lokale museumsnet, som netop tager fart fra omkring 1970. En aktiv og udadvendt museumspolitik medfører naturligt flere registrerede fund.

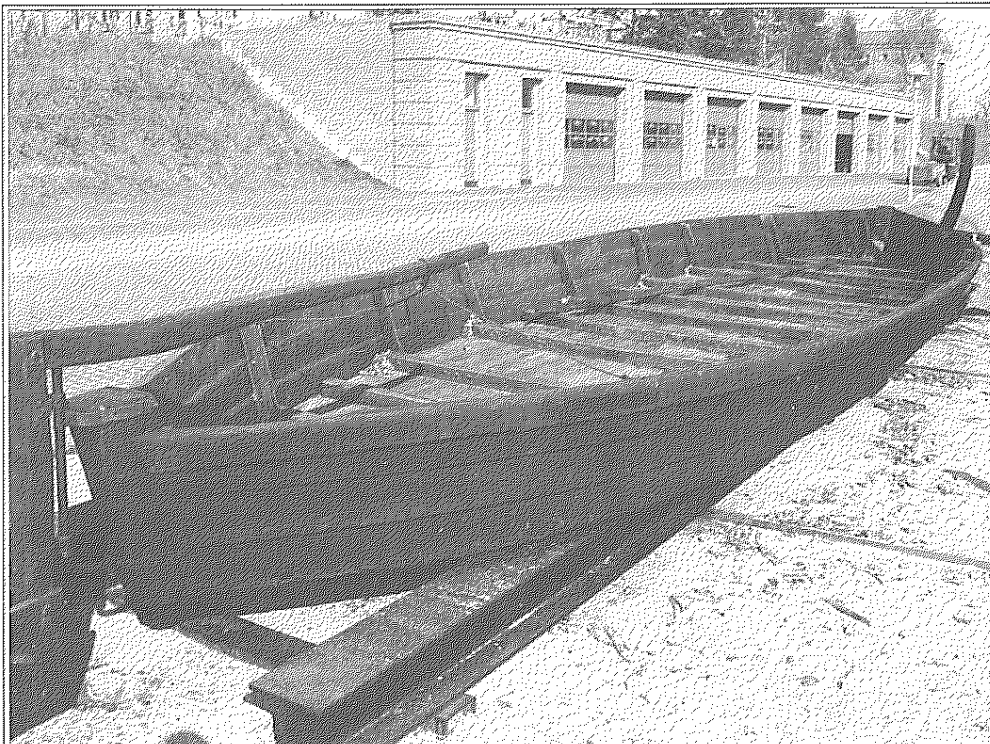
En rundspørge til en række sportsdykkerklubber i undersøgelsesområdet viste, at der bliver dykket relativt sjældent i søerne og åerne. Alligevel er sportsdykning en af de store fundårsager og det må konkluderes, at når sportsdykkerne en sjælden gang begiver sig ud i de ferske vande, så finder de ofte noget. Sportsdykning er en fritidsaktivitet i fremgang i disse år og der kan sandsynligvis alene af den grund, forventes en øget fundmængde i årene fremover.

Fundene og anlæggene i undersøgelsen kan samles i seks hovedfundgrupper, som giver det mest komprimerede billede af

hvad der er fundet i undersøgelsesområdetets søer og åer. De seks fundgrupper er: 1. Fiskegårde, 2. Vandmølleanlæg, 3. Våbenfund, 4. Både, 5. Broforbindelser/vadesteder og endelig 6. Enkeltfund og diverse.

I undersøgelsens sidste del bliver de udskilte fundgrupper "interessantheds-vurderet" for derigennem at give mulighed for at bedømme det kulturhistoriske og videnskabelige potentiale. Resultatet af denne vurdering er, at der er et stort videnskabeligt potentiale i næsten alle de udskilte fundgrupper. Specielt vil jeg fremhæve fiskegårdene – de faststående fiskeanlæg – og bådene, som to områder hvor en fremtidig indsats vil kunne give afgørende ny kulturhistorisk viden. Fiskegårdene i Gudenåen nævnes i historiske kilder tilbage til den tidlige middelalder. Bl.a. nævnes et sejløb gennem Resen ålegård i nærheden af Silkeborg i en kilde fra 1157. Gennem resten af middelalderen og op i nyere tid, findes et væld af kilder som omtaler ålegårde og laksegårde og ferskvandsfiskerierne har tidligere spillet en meget stor rolle. Den arkæologiske viden om disse ferskvandsfiskerier er i dag yderst begrænset.

For bådernes vedkommende er tre typer repræsenteret i undersøgelsen: stammebåde, mindre plankebyggede både og endelig pramme. Stammebådene har ikke i samme grad som de plankebyggede både og skibe været genstand for arkæologiske specialstudier og specielt stammebådene fra nyere tid, som er rigt repræsenteret i ferskvandssystemerne, er i høj grad nedprioriteret i den arkæologiske forskning. De mindre plankebyggede både mangler næsten helt i det nordiske skibsarkæologiske materiale fra havområderne. Dette skyldes formodentlig, at de mindre både ofte blev trukket på land når de ikke var i brug og derfor ikke sank og endte som vrage bevaret til i dag. I de mere beskyttede søer og åer er det mere sandsynligt at de mindre både har endt deres dage efterladt ved bredden af en sø eller ved en åbrink. Heldige fund af mindre plankebyggede både, vil kunne komplettere vores viden om den plankebyggede båds historie. På Gudenåen spillede kågfarten – eller pramfarten

Mindre pram fra Gudenåen tidligere anvendt til lokale transporter. Foto: Morten Sylvester.

– en uhyre vigtig rolle i regionens transportmønster i specielt 1800-tallet. Pramfarten havde sin storhedstid i årene fra ca. 1848 til 1871, hvor jernbanen kom til Silkeborg. Og omkring 1860 anslås det, at der var omkring 120 pramme i fast fart på åen. I historiske kilder er pramfart på de danske åer omtalt tilbage til senmiddelalderen og efterreformatorisk tid, bl.a. i kilder fra 1551 og 1618 (KB 1. marts 1551 & 2. april 1618). Den arkæologiske viden om pramfart, og om prammen som fartøjstype, er yderst begrænset og også på dette område vil fundene fra de ferske vande kunne bidrage med afgørende ny viden.

Trods ganske omfattende kulturbetingede og naturlige påvirkninger af de danske ferskvandssystemer, bl.a. gennem sedimentation, naturlig tilgroning, mæandreringsprocesser, dræning, vandindvinding, opstemninger, opmudringer og udretninger er den endelige konklusion på undersøgelsen, at der er et stort arkæologisk potentiale i de danske søer og vandløb.

Der er ingen tvivl om, at der er et tilsvarende stort og hidtil uprøvet arkæologisk potentiale i de øvrige nordiske landes søer, åer og elve. For Danmarks vedkommende har denne artikels forfatter, som allerede nævnt, peget på et stort potentiale indenfor en række spændende og dårligt be-

lyste arkæologiske fundgrupper. Også i Sverige er der peget på, at de ferske vande udgør nye muligheder i arkæologien. I Sverige findes omkring 90000 søer og tusindvis af kilometer strømmende vand, under hvis overflade ingen hidtil har åbnet øjnene med arkæologiske briller (Cederlund 1998). I Norge er marinarkæologer fra Vitenskapsmuseet i Trondheim og Norsk Sjøfartsmuseum i Oslo også ved, at få øjnene op for de nye muligheder i de ferske vande. Og i Finland findes også kræfter som arbejder for, at opprioritere den marinarkæologiske indsats i indlandets ferskvandssystemer.

Marinarkæologiens primære arbejdsområde vil også i fremtiden være det salte miljø, men de ferske vande udgør en ny og spændende arbejdsmark i nordisk marinarkæologi og jeg kan kun opfordre læserne til at tage udstyret på og komme i gang - der er gode muligheder for spændende nye opdagelser; hvem ved, måske finder vi en dag et nyt Bulverket!

Referencer

- COUSTEAU, J.Y. 1953: Den tavse Verden. Samlerens forlag København.
 CEDERLUND, CARL OLOF. 1998: Developing the Care of Submerged Cultural Resources – a Proposal and an Appeal. Södertörns högskola – Newsletter 1/1998.

FORSSELL, HENRY. 1982: Mekrijärvibåten. I: C. Westerdahl (red.): Bottnisk Kontakt I. Örnsköldsvik.

KB = Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, udg. af C.F. Bricka og L.Laursen. København 1885 ff.

MADSEN, JAN SRAMBY. 1989: Fribroder Å – en værftsplads fra slutningen af 1000-tallet. Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 1989.

MCARDLE, C.M. & T.D. & I.A. MORRISON. 1973: Scottish Lake-dwelling Survey: archaeology and geomorphology in Loch Awe, Argyllshire the International Journal of Underwater Archaeology 2:2 p. 381 - 382.

NILSSON, M. 1996: Sjöborgar i Masuriska träskan. Populär Arkeologi Årgang 14 Nr. 2. 1996.

NORDSTRÖM, M & J, RONNBY. 1996: Marinarkæologisk utredning. Huskvarnaviken. Rapport. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Stockholm.

OLSEN, OLAF & OLE CRUMLIN-PEDERSEN. 1969: Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord. Vikingskibshallen i Roskilde.

RIECK, FLEMMING & OLE CRUMLIN-PEDERSEN. 1988: Både fra Danmarks oldtid. Roskilde.

RONNBY, JOHAN. 1994: Bålverket - Om samhällsändring och motstånd med utgångspunkt från det tidligmedeltida Bålverket i Tingstäde träsk på Gotland. Studier från UV Stockholm. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr. 10.

SELIRAND, J. 1984: Through Past Millennia. Archaeological Discoveries in Estonia. Periodika. Tallin 1984.

SYLVESTER, MORTEN. 1999: De ferske vandes arkæologi - en undersøgelse af det arkæologiske potentiale i danske søer og vandløb. Institut for arkæologi og etnologi, Københavns Universitet. (upubliceret).